

SECRETUL VIEȚII ȘI ALTE ESEURI

Miguel de Unamuno y Jugo (1864–1936), eseist, poet, prozator, dramaturg, a fost unul dintre puținii scriitori și gânditori spanioli care au dobândit în perioada interbelică o anvergură europeană (alături de García Lorca și Antonio Machado). Marile sale eseuri, publicate ca volume separate, *Sentimentul tragic al vieții*, *Agonia creștinismului*, *Viața lui Don Quijote și Sancho* au fost neîntârziate și repetat traduse în limbile de circulație internațională (ultimul a apărut și la Humanitas, în 2004). Cu o gândire de sorginte existențialistă (a învățat daneză pentru a-l citi pe Kierkegaard), Unamuno se numără printre precursorii literaturii moderne cu această problematică, ce avea să ia avânt în perioada postbelică. Critica îl asociază în acest sens cu Pirandello și Gide. Polemist redutabil, a fost mereu de partea libertății împotriva oricărei opresiuni: s-a ridicat împotriva dictaturii lui Primo de Rivera (s-a autoexilat în timpul ei), iar în timpul războiului civil spaniol a condamnat excesele ambelor tabere, așa cum o dovedesc notele unamuniene publicate postum (1991) sub titlul *El resentimiento tragico de la vida*, scrise în ultimele luni de viață. Unamuno a scris și nenumărate eseuri scurte – dintre care unele, semnificative pentru evoluția gândirii sale, sunt incluse în prezentul volum –, dar și romane (*Mătușa Tula*, *Abel Sánchez*, *Sfântul Martir Manuel cel Bun* ș.a.), nuvele, ca și o lirică profund personală cu acuzat accent existențial. Amplul poem *Crist al lui Velásquez* este o meditație pe marginea tabloului omonim al marelui pictor spaniol.

MIGUEL DE UNAMUNO

Secretul vieții
și alte eseuri

Traducere din spaniolă și note de
GRIGORE DIMA

HUMANITAS

BUCUREȘTI

Redactor: Dragoș Dodu
Coperta: Andrei Gamarț
Tehnoredactor: Manuela Măxineanu
Corector: Cristina Jelescu
DTP: Dumitru Olteanu, Dan Dulgheru

Tipărit la „Accent Print“ – Suceava

© HUMANITAS, 2009, pentru prezenta versiune românească

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

UNAMUNO, MIGUEL DE

Secretul vieții și alte eseuri / Miguel de Unamuno; trad.: Grigore Dima. –

București: Humanitas, 2009

ISBN 978-973-50-2437-6

I. Dima, Grigore (trad.)

821.134.2-96=135.1

EDITURA HUMANITAS

Piața Presei Libere 1, 013701 București, România

tel. 021/408 83 50, fax 021/408 83 51

www.humanitas.ro

Comenzi carte prin poștă: tel./fax 021/311 23 30

C.P.C.E. – CP 14, București

e-mail: cpp@humanitas.ro

www.libhumanitas.ro

CUPRINS

<i>Nota traducătorului</i>	7
Civilizație și cultură	13
Ideocrația	21
Despre filozofia spaniolă	33
Cei naturali și cei spirituali.	50
Intelectualitate și spiritualitate	71
Viața e vis	87
Secretul vieții	101
Religia mea	115
Adevăr și viață	123
Credința	131
Sminteala doctorului Montarco	146
Plenitudine a plenitudinilor și totul este plenitudine!	162
Ce este adevărul?	181
Singurătate	198
Înăuntrul!	218
Despre lectura și interpretarea lui <i>Don Quijote</i>	231
Despre erudiție și critică.	251
Cavalerul Tristei Figuri	276
<i>Anexă</i>	301

NOTA TRADUCĂTORULUI

Citorul are în față, cu acest volum, pentru prima dată în traducere românească, o selecție de eseuri scurte (*ensayos breves*) de Miguel de Unamuno: o antologie. Nu e de prisos să precizăm că nu este vorba de nefericitele „pagini alese“ de care am tot avut parte vreme de o jumătate de veac din mai toți autorii români și străini, ci de o culegere de texte integral traduse¹ prin care încercăm să ilustrăm principalele direcții ale gândirii unui autor mai puțin invocat, dar și mai puțin cunoscut sau, mai bine zis, greșit cunoscut la noi. Sunt pagini scrise de un Unamuno care era încă departe de anvergura europeană de mai târziu, dar care își jalonase de acum drumul pe care avea să-l străbată.

Cele optsprezece texte care urmează au fost grupate după criterii tematice în trei secțiuni: 1. Aspecte ale civilizației și culturii; 2. Problemele centrale ale gândirii unamuniene; 3. Considerații asupra interpretării lui *Don Quijote*. Trebuie însă subliniat că – firesc pentru un eseu – nu poate fi vorba întotdeauna de o prea mare delimitare și rigoare tematică în aceste eseuri; vom afla digresiuni, reveniri, paranteze și chiar contradicții (pe care autorul le și etalează într-un „dialog“ cu sine însuși, iar mai târziu le va și teoretiza). Este motivul pentru care nu am respectat un criteriu strict cronologic, deși textele selectate se încadrează între limitele a mai puțin de un deceniu. Pe de altă parte, temele amintite ar putea fi susținute cu multe alte texte necuprinse aici – și s-ar putea foarte bine alcătui o culegere cu alte texte care să illustreze aceleași teme. Desigur, ne-am străduit să le selecționăm pe cele mai cunoscute, mai

---

1. Într-o anexă oferim totuși și un fragment, dar acela e destinat explicării unora dintre texte și poate fi socotit o notă mai amplă.

citare, mai expresive și mai concludente tematic. Fiecare din cele trei grupaje e precedat de câteva date și sugestii.

Trecând acum la aspectul literar și lingvistic trebuie reamintit că Miguel de Unamuno a scris și proză de ficțiune (aceasta foarte modernă pentru vremea sa), dar că a fost mai ales un mare eseist (și polemist) precum și un excelent poet, totul servind exemplar aceeași perspectivă filozofică deloc raționalist-ortodoxă. În această situație, în eseuri mai cu seamă, el acordă prioritate ideii, conținutului, și nu aspectului stilistic, estetic. Relația lui Unamuno cu limba e bine definită și trebuie reținută. Și pentru a nu spune același lucru cu alte cuvinte, fie-ne îngăduit să cităm câteva rânduri din cele scrise în deschiderea traducerii eseului unamunian *Viața lui Don Quijote și Sancho*²:

„Vrăjmaș declarat al formelor, al stilului căutat, la Unamuno ce este important nu se află în cuvinte, ci dincolo de ele. Așa stând lucrurile, nu e de mirare că, între traduceri textelor lui Unamuno în alte limbi, au existat și dintre acelea ce, dând – firesc – întâietate sensului, au mai descălțit și șlefuit frazele pentru o mai bună înțelegere. Pe acest temei, credem, s-a încetățenit și părerea celor ce-l citeau în traducere, că Unamuno e un autor îngrijit și, dacă nu chiar un calofil, oricum un stilist «cuminte». O asemenea imagine trebuie părăsită. E adevărat că pentru Unamuno primează *ce* spune, față de *cum* spune, dar tocmai această împrejurare l-a determinat să-și făurească un stil al său, și încă unul foarte personal. Ba chiar, rectorul din Salamanca rămâne un autor dificil, redutabil pentru cei ce se încumetă să-i traducă textele. Căci nefiind stilist, el și-a format programatic un stil al său opus celui numit frumos. Un stil oral, nervos, cu reluări adesea neintenționate, cu neologisme și arhaisme, cu neoformații lingvistice, contorsionări și rupturi. [...] El însuși protestează împotriva «chițibușurilor și amănunțelilor de meseriaș». «E bine – spune Unamuno – ca noi, scriitorii, să ne ocupăm tot mai mult de limbă și de stil; *dar din asta nu folosește nimic acela care ne citește* [...]. La naiba cu logica și cu claritatea! Toate croielile și curățirile și rotunjirile rămână limbilor ce vor trebui să încarneze logica raționamentelor raționalizante; limba noastră nu trebuie să fie oare,

---

2. Miguel de Unamuno, *Viața lui Don Quijote și Sancho*, trad. din spaniolă de Ileana Bucurenciu și Grigore Dima, ed. II, Humanitas, București, 2004, pp. 5–6.

înainte de toate și mai presus de orice, un instrument al pasiunii pentru quijotești năzuințe de cucerire?» (ed. cit., pp. 262–263)

Așa încât cititorul nu se va mira prea tare întâlnind fraze, propoziții, cuvinte, scrise în vâltoarea argumentării, a polemicii, a indignării, în care va identifica ușor – reușite sau mai puțin reușite – conceptisme, paradoxuri, dar și exprimări pleonastice – al căror rost este, desigur, sublinierea – și va întâlni și alte «accidente» stilistice pe care îl rugăm să le urmărească în text. Dar cum nu toate au fost traductibile fără prejudicii pentru sens, unele din ele nu apar ca atare. Câteva sunt semnalate în note.

Și un ultim îndemn: eseurile lui Unamuno mustesc de idei. Acestea adesea nu fac parte din demonstrația centrală a textului – uneori paradoxală și de nesuștinut, alteori însă surprinzător de interesantă și corectă –, ci trebuie culese din enormul mozaic de idei și sentimente (da!) suscitade colateral și pe care o minte ageră le sesizează cu surprindere și încântare. În acest sens s-a spus, pe bună dreptate, că Unamuno este un incitator. Sau cum spune el însuși: *Am căutat mereu să agiț și, în definitiv, mai mult să sugerez decât să instruiesc. Dacă vând pâine, nu e pâine, ci drojdie sau ferment.*

*

Câteva cuvinte privitoare la ediție și la aspectul tipografic al textului:

1. Am utilizat ediția *Miguel de Unamuno: Ensayos* vol. I–II. Prólogo y notas de Bernardo G. de Candamo, Aguilar S.A. Ediciones, Madrid, 1966. Nu e o ediție critică, dar e o ediție completă.

2. Citatele din *Don Quijote* sunt luate din Miguel de Cervantes, *Don Quijote de la Mancha*, vol. I–II. Traducere, cuvânt înainte, note și comentarii de Sorin Mărculescu, Ed. Paralela 45, Pitești, 2004. O traducere de mare fidelitate și o adevărată izbândă artistică. Câteva din situațiile de racord cu textul unamunian ne-au impus unele abateri minore de la textul traducătorului. Am rămas însă la acreditatul „Rocinante”.

3. Citatele biblice au fost împrumutate din *Biblia sau Sfânta Scriptură*, Institutul Biblic și de Misiune Ortodoxă al BOR, București, 1968, care e conformă versiunilor curente ulterioare din aceeași sursă. A fost nevoie de un echilibru între Biblia catolică din care citează Unamuno – a cărei limbă tradusă sună românește neologistic – și limbajul arhaizant al versiunii românești. Am precizat întotdeauna proveniența

exactă a citatelor. Există însă și expresii, sintagme, cuvinte biblice utilizate de Unamuno în regim de intertext, ușor identificabile. Pe acestea – cu câteva excepții – nu le-am mai semnalat, trimiterile posibile fiind multiple.

4. Sublinierile – cu caractere cursive – sunt ale textului unamunian.

5. Am ortografiat cu majusculă „Don Quijote“ ca în Unamuno, nu „don“ ca în Cervantes. Tot cu majusculă scrie Unamuno: Pământ, Cer, Natură, Soare, Univers, Revoluție, Drept, Istorie și multe altele, dar sunt și excepții. Am respectat voința autorului.

6. Autorul folosește excesiv punctul și virgula. Le-am păstrat în general. Rareori am rupt fraza în propoziții independente.

7. Textul unamunian abundă în „și“-uri. Uneori le aflăm între toți termenii unei enumerări, nu doar înaintea ultimului, procedeu puțin folosit în spaniolă, și care deci, la Unamuno, are valoare stilistică.

8. Unanumo antepune frecvent substantivului, adjectivul. Or, în limba spaniolă, ca și în limba română, norma este postpunerea; este așadar o modalitate stilistică și retorică ce nu poate fi eludată. A fost păstrată ca atare.

9. Notele sunt fie ale autorului sau editorului, fie ale traducătorului. Acestea din urmă, marcate cu asterisc, sunt de trei feluri: de semnalare a unor dificultăți stilistice și lingvistice, de identificare și clarificare a unor nume sau date – mai ales hispanice – dintre cele menționate, atunci când identitatea lor nu rezultă din text, iar câteva, puține, se referă la concepte sau formulări fundamentale din gândirea lui Unamuno, de mare circulație nu numai în Spania. Încheiem exprimând gratitudinea noastră domnului Gabriel Liiceanu, care a avut ideea acestei ediții, domnilor Sorin Mărculescu și Eugen Hac, care ne-au ajutat la descălcirea hățișului multor referințe unamuniene, și doamnei Iulia Băran, care a suplinit incompetența noastră în materie de limbă portugheză.

Gr. D.

Scrise între 1898 și 1905, cele 6 texte care urmează privesc câteva aspecte ale civilizației și culturii văzute din perspectivă spaniolă la cumpăna dintre două veacuri. Ceea ce nu le face mai puțin valabile – *mutatis mutandis* – în orice societate până astăzi... Anul 1898 marca în Spania o dată de răscruce: pierderea ultimelor resturi importante ale vastului său imperiu colonial în urma unui război cu Statele Unite. Evenimentul a declanșat mari dezbateri interne pe marginea semnificațiilor momentului istoric. Cuvântul de ordine, între cei mai mulți dintre intelectualii „Generației de la '98“, era *regeneración* – o regenerare atât materială, cât mai ales spirituală, morală a țării. Unii exaltau gloriile imperiului în care, pe vremea lui Filip al II-lea, „nu apunea soarele“, alții doreau o apropiere de Europa. Unamuno va adopta o atitudine proprie: da, civilizației, științei, producției, dar nu ca scop în sine. Rostul civilizației nu este altul decât să producă culturi, iar al culturilor să producă oameni. În acest sens el va lansa paradoxala lozincă a „hispanizării“ Europei, în sensul infuzării acesteia cu valori spirituale care să se opună civilizației excesiv materiale. Pe urmele lui Vico, Unamuno va evoca, în felul său, „mărirea și decăderea“ civilizațiilor ca o legitate și va vorbi și de un rest nesupus distrugerii, transmisibil și ascendent – o esență culturală a umanității. Ce a progresat – întreabă el – mediul social sau individual?

Câteva dintre formulările mai pregnante: „Al meu“ îl precedă pe „eu“; Din fiecare mister limpezit izvorăsc alte mistere de lămurit; E inevitabil să avem idei, dar nu trebuie să fim posedați de ele, căci nu e bogat cel posedat de bani, ci cel ce-i posedă; În Spania istorică nu apuneau nici soarele, dar nici nedreptatea; Fiecare popor scoate din aceleași științe o filozofie deosebită, spune Unamuno afirmând filozofia ca marcă indelebilă a poporului și limbii în care s-a plămădit: „*Cumoașteți toată civilizația pe care o poartă o limbă făcută cultură, condensată în sine la presiunea atmosferelor spirituale ale unor întregi secole?*“

CIVILIZAȚIE ȘI CULTURĂ

Există un mediu exterior, lumea fenomenelor sensibile, care ne cuprinde și ne susține, și un mediu interior, propria noastră conștiință, lumea ideilor, a imaginației, a dorințelor și a sentimentelor noastre. Nimeni nu poate să spună unde sfârșește una și unde începe cealaltă, nimeni nu poate trasa o linie despărțitoare, nimeni nu poate spune până la ce punct noi suntem ai lumii exterioare sau aceasta este a noastră. Spun „ideile mele, senzațiile mele“, la fel ca „ceasul meu, cărțile mele, pantofii mei“, și spun „poporul meu, țara mea“ și chiar „persoana mea!“... De câte ori nu numim ale noastre lucrurile cărora le aparținem!

Al meu îl precedă pe *eu*; acesta din urmă se vede pe sine în propria lumină ca posesor, apoi ca producător și sfârșește socotindu-se un adevărat *eu* când reușește să-și ajusteze direct producția la propriul consum.

Din mediul exterior se formează cel interior, printr-un fel de condensare organică, din lumea fenomenelor externe se formează cea a conștiinței. Există un continuu flux și reflux difuz între conștiința mea și natura care mă înconjoară, care este tot a mea, e natura mea; pe măsură ce spiritul meu se naturalizează, saturându-se de realitate externă, eu spiritualizez natura saturând-o de idealitate internă. Eu și lumea ne facem reciproc. Iar din acest joc de acțiuni și reacțiuni reciproce, izvoarăște în mine conștiința eului meu, *eul meu* înainte de a ajunge

să fie, simplu și clar, eu, eul pur. Conștiința de mine însumi este nucleul jocului reciproc dintre lumea mea exterioară și lumea mea interioară. Din posesiv apare personalul.

Nu e nevoie să mă lungesc aici ca să explic cum mediul face omul și cum acesta din urmă îl face pe cel dintâi, făcându-se pe sine. Omul, modificat de mediu, îl modifică, la rândul său, pe acesta și operează unul asupra altuia prin acțiuni și reacțiuni reciproce. Se poate spune că mediul acționează asupra omului și omul asupra mediului, acesta din urmă asupra sa însuși prin mijlocirea omului, iar omul asupra lui însuși, prin mijlocirea mediului. Natura a făcut să ne dobândim mâinile; cu ele ne fabricăm în lumea noastră exterioară uneltele, iar în cea interioară, modul de întrebuințare și înțelegere a acestora: uneltele și folosirea lor ne-au îmbogățit mintea, iar mintea noastră, astfel îmbogățită, a îmbogățit lumea din care le-am urzit. Uneltele sunt, în același timp, două lumi ale mele, cea dinăuntru și cea din afară.

Ne cuprinde o ameteală fecundă cufundându-ne în acest imens câmp de acțiuni, reacțiuni, reciprocități, sunete, ecouri ale celor ce le întăresc și se armonizează cu ele, ecouri ale ecourilor și ecouri ale acestora din urmă, într-un nesfârșit proces, ecouri ce acționează ca rezonatori, o imensă comuniune a conștiinței mele și a naturii mele. Totul trăiește înăuntrul Conștiinței, al Conștiinței mele; totul, inclusiv conștiința despre mine însumi, despre eul meu și despre eurile celorlalți oameni.

E foarte important să simțim pe viu, cu profundă înțelegere, această comuniune dintre conștiința noastră și lume și felul în care această lume este opera noastră, tot așa precum noi suntem opera ei. Neînțelegerea corectă a acestui lucru duce la concepții parțiale, așa cum este în mare parte cea care se numește concepția materialistă a Istoriei, în care omul se transformă într-o simplă jucărie a forțelor economice.

S-au iscat recent discuții aprinse în legătură cu selecția și cu ereditatea, unii negând transmiterea caracterelor dobândite și atribuind selecției mult din ceea ce i se atribuie eredității. Redusă de la biologia generală la sociologie, problema este aceasta: mediul social progresează, sau individul?

Se poate, la rigoare, susține că, luându-i ca punct de plecare pe greci, ceea ce a progresat de atunci au fost științele, artele, industriile, instituțiile sociale, metodele și instrumentele, și nu capacitatea umană individuală, societatea și cultura. Se poate susține că, în momentul nașterii, nu avem vreun avantaj, printr-o mai mare perfecțiune, față de vechii greci; că moștenim în mediul social, nu în organismul nostru intim, nici în structura noastră mentală, legatul activității acumulate de-a lungul secolelor. Și se poate susține, dimpotrivă, că, odată cu progresul mediului social, s-a petrecut, într-o măsură mai mare, mai mică sau egală, progresul facultăților congenitale ale individului, că civilizația și cultura merg împreună, prin acțiuni și reacțiuni reciproce.

Nimeni nu poate pune la îndoială că, chiar dacă s-ar distruge toate artefactele mecanicii, ar rămâne întreagă și vie știința care le-a produs și care trăiește teaurizată în mințile oamenilor. Ar rămâne vie și transmisibilă. Sunt două lucruri foarte diferite transmiterea prin organismul corporal a unei mai mari capacități mentale și faptul că, chiar distrugându-se exterioritatea unei civilizații, va rămâne vie și transmisibilă exterioritatea culturii. Față de acest lucru, are puțină importanță transmisibilitatea sau intransmisibilitatea celei mai mari capacități mentale ce s-ar putea dobândi.

Cunoașteți toată civilizația pe care o poartă o limbă făcută cultură, condensată în sine la presiunea atmosferelor spirituale ale unor întregi secole? Există multe cuvinte care sunt organe atrofiate, iar organele atrofiate își redobâdesc uneori funcția dacă li se simte nevoia în organism. Un frumos fond de adevăr se află în scorneala despre acel biet părinte, care după moartea soției sale, văzându-se neajutorat și singur cu sugarul înfometat

în brațe, l-a strâns la piept și a izbutit, prin puterea dragostei, credinței și speranței, ca din sângele său, din atrofiatele sale mamele, să dea laptele salvator.

Din sămânță se naște arborele, iar acesta dă altă sămânță, pregătind totodată pământul înconjurător să o primească. Sămânța conține în sine arborele trecut și pe cel viitor, și este veșnicia arborelui. Noi oamenii suntem semințe ale arborelui Umanității. Omul, adevăratul om, cel ce este om, pe deplin om, poartă în sine, eroic Robinson, întreaga lume ce-l înconjoară; prin cultura sa, el civilizează tot ce mânuiește.

S-a spus că în zorii Evului Mediu oamenii nu erau mai avansați decât cei ai Romei, negând astfel, în definitiv, progresul. Eternitatea Romei purta în sânul său incipientul Ev Mediu.

Adesea se scoate la iveală în acest scop faimoasa teorie a refluxurilor (*ricorsi*) a lui Vico*, sușurile și coborâșurile din ritmul progresului, perioadele de descensiune după cele de ascensiune, cele de decadență după cele de înflorire. Și aici intră condamnată concepție liniară¹ care schematizează progresul unei serii de undulații ascendente.

Dar nu, nu e așa: este o serie de expansiuni și concentrări calitative, o îmbogățire în complexitate a mediului social, pentru ca, apoi, această complexitate să se condenseze,

---

* Giambatista Vico (1668–1744), istoric și filozof italian. În *Principiile unei științe noi privitoare la natura națiunilor* (1725, variantă definitivă 1744), vorbește despre trei vârste ale dezvoltării fiecărei societăți umane (corespunzătoare celor trei vârste ale omului): vârsta zeilor, vârsta eroilor – când a apărut statul – și vârsta oamenilor, adică cea a rațiunii și progresului. După aceste trei faze (*corsi*), societatea decade și ciclul reîncepe (*ricorsi*).

1. Ceea ce numesc concepție liniară, care rezultă din raportarea relațiilor de timp la cele de spațiu, oferă un curios obiect de studiu. Alt caz de concepție liniară este cel de a imagina opiniile politico-sociale în linie dreaptă, de la cele numite mai retrograde la cele numite mai avansate, aici, în Spania, de la integrism la anarhism. (*N.a.*)

organizându-se și coborând în eternele profunzimi ale Umanității și facilitând astfel un nou progres; e o succesiune de semințe și de arbori, fiecare sămânță mai bună decât cea precedentă, fiecare arbore mai bogat decât cel ce l-a precedat. Prin expansiuni și concentrări, prin diferențieri și integrări, Natura pătrunde în Spirit, după cum și acesta pătrunde în cea dintâi. Civilizațiile sunt matrice de culturi, apoi acestea din urmă, eliberate de cele dintâi care, din plăcente, se transformă în chisturi, dau naștere unor noi civilizații.

Din civilizație se condensează cultura, ca precipitat al celei dintâi; instituțiile sociale dezvoltă progresul socializării, dar aceeași complicitate externă crescândă sfârșește prin a fi un obstacol și început al morții. Litera, care protejează și întrupează spiritul crescând, îl ucide când e adult. Totodată cuvântul, care naște și crește ideea, o sufocă până la urmă, iar palpitanta carne moare, osificată de dermato-scheletul în care s-a transformat stratul ce a zămislit-o.

E un moment de cumplită stare proastă acela în care se simte opresiunea matricei. Cufundându-se civilizațiile exterioare sub propria lor povară, lumea instituțiilor și monumentelor mediului social eliberează culturile exterioare, pe care le-a zămislit și pe care, la sfârșit, le sufocă.

Trist spectacol pentru spiritele romantice, cel al ruinei unei civilizații! Spectacol trist, însă frumos! Civilizațiile, precum oamenii, se nasc, trăiesc și mor, se dezintegrează tot așa precum au luat ființă. Și trebuie să moară, ca să fructifice cultura pe care au condensat-o, tot așa cum noi, oamenii, trebuie să murim, pentru ca lucrul nostru să rodească. Fără moarte, eforturile noastre ar fi neroditoare, s-ar putea dezvolta, dar nu ar putea da rod. Se destramă o civilizație; dar elementele dezintegrate nu poartă oare în ele o complexitate mai bogată decât entitatea din care s-au zămislit? Oamenii aurei Evului Mediu, fiii decadentei imperiului, nu aveau oare condensată în spiritul lor eternitatea Romei? Nu erau mai complecși decât asprii întemeietori ai republicii romane?

Doctrina evoluției s-a aplicat chimiei și sunt filozofi chimiști care ne învață că numitele corpuri simple sunt un produs evolutiv. Evoluțiile cosmice fac atomii să evolueze. De la primitivii și ipoteticii atomi primari de materie primă sau cum se va fi numind ea, la ultimele și ireductibilele componente ale actualelor corpuri simple, ce de lumi se vor fi făcut și desfăcut! Cine știe dacă, în cele din urmă, când se va face pulbere această biată lume a noastră și toate civilizațiile ei se vor întoarce în nebuloasă, nu va rămâne, ca rod, după atâta gândire și atâta viață, un nou corp chimic simplu sau un radical devenit ireductibil! Unul sau cel mult, câteva!

Suntem de acum în plină visare de metaforice ipoteze: să visăm. Făcându-se pulbere lumea, n-ar fi mic progresul de a se fi îmbogățit elementele simple cu care s-a desprins lumea din nebuloasă. Dacă a început cu șaiszeci și sfârșește cu șaiszeci și unu, ce enorm progres! Progres enorm pentru că numărul mai mare de combinații pe care le permite un nou element face posibilă o lume mai perfectă. Iar noile combinații nu pot fi posibile decât cu condiția ca cele vechi să se desfacă.

Și chiar asta este o concepție destul de mecanicistă, moartă. Nu, nu așa, ci trebuie să credem că atunci când o lume și-a realizat tot conținutul potențial, când s-a făcut pulbere, fiecare moleculă din această pulbere, adevărată monadă, poartă în sine întreaga lume veche și o altă lume nouă, lume ce se va zămisli, odată eliberate bietele molecule ale lumii vechi a cărei eternitate o poartă.

Scopul unei lumi e, așadar, atomul? va întreba cineva. Și voi răspunde: „Nu, nu atomul, ci atomii toți, ca și lumea potențială pe care o poartă.“

Frumos rod al unei civilizații această dobândire a unui nou element ireductibil, a unui nou atom social, a unui singur măcar, dacă nu mai mult, a unui om nou, a unei noi idei! Un nou tip specific uman, o nouă idee vie permit o lume nouă pe ruinele celei vechi.